

Ярослав Грицак

ДИЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОТВОРЕННЯ, АБО ЩЕ РАЗ ПРО СТАРЕ ВІНО У НОВИХ МІХАХ

Микола Рябчук. *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення*. – К.: Критика, 2000. – 303 с.

Микола Рябчук. *Дилеми українського Фауста. Громадянське суспільство і «розбудова держави»*. – К.: Критика, 2000. – 271 с.

З часів античності відомий логічний парадокс: твердження на кшталт «Всі крітяни – брехуни» не можна ні спростувати, ні довести. Особливо у тому випадку, якщо цю фразу скаже якийсь мешканець Криту. Ким би він не виявився – чесним чи брехуном, первісне твердження входить у суперечність з тим, що він говорить про себе. Розв'язка парадоксу зводиться до того, що саме формулювання є неправильним: треба наперед припустити, що серед крітян можуть бути як брехуни, так і чесні люди, а тому узагальнення щодо всіх крітян неможливе.¹

Рецензію на обидві книжки Миколи Рябчука можна було б цим і обмежити, констатувавши на прикладі згаданого парадоксу умоглядність і сконструйованість авторської позиції. Заявлений у першій книжці «парадокс запізнілого українського націотворення» зводиться до існування в сучасній Україні величезної групи «креолів» – російськомовних українців, які за своїм політичним вибором є українцями, а за культурою – росіянами. Відповідно до цього, героя другої книжки, «український Фауст»-демократ, поставлено перед дилемою: розбудовувати «креольську» українську державу, зраджуючи до певної міри

свої демократичні переконання, чи йти в опозицію до скоорумпованої й авторитарної креольської «партії влади», наражаючи український проект на небезпеку.

Микола Рябчук пробує довести, що всі російськомовні українці є «креолами» – такими собі покручами від міжнаціонального інцесту між старшою і молодшою сестрою, Росією й Україною. Однак у сучасній Україні напевно знайдеться досить таки багато російськомовних, які не згодяться на образливе клеймо «креольства» й візьмуться доводити свою українську чи російську «законнонародженість» (що, зрештою, показують соціологічні обстеження). Незалежно від того, доведитимуть вони свою українськість чи російськість, «креольська» теорія не триматиметься купи – як і у випадку з нашим парадоксом, що «всі крітяни – брехуни».

Однак книжками Миколи Рябчука не можна настільки легковажити, щоб дозволити собі обмежитися лише констатацією помилковості однієї з їх підставових тез. Репутація Автора як провідного українського публіциста, ерудованість змісту та блиск форми викладу гарантують цим книжкам читацький успіх. Вони утвердяться й на ринку наукової продукції – до тієї міри, що (як пророкує Віталій Пономарьов), після Миколи Рябчука писати про сучасний український націоналізм буде не легше, аніж про українське Середньовіччя – після праць Наталії Яковенко. Ці книжки, правдоподібно, матимуть і політичні наслідки: легко припустити, що в Україні знайдуться партії, які підтримають сформульовану Автором вимогу «позитивної дискримінації» (affirmative action) української культури.

Одним словом, обидві книжки заслуговують на серйозну (і не одну) рецензію. Оскільки ж вони написані за рецептом «всього потроху» – трохи теорії, трохи історії й трохи політики, то варто зупинитися на кожному з цих «трохи» зокрема.

Трохи теорії

Для мене головною слабкістю обидвох книжок є те, що вони написані за великою і привабливою, але застарілою позитивістською парадигмою XIX століття. Нехай нас не вводить в оману факт, що терміни «креоли» й «креольська культура» набули популярності зовсім недавно, разом з розквітом найновіших постколоніальних теорій. Можна вживати найновіші й наймодніші поняття, але використовувати їх у старий спосіб. Не беруся ставити це в особисту провину Миколі Рябчуку. Його позиція зумовлена позицією інших авторів, на праці яких він покликається чи з якими полемізує. Так, наукову логіку свого опонента Ендрю Вілсона він вважає *майже бездоганною, отож знайти методологічні похибки, що ведуть до фатального результату, буде так само важко, як виявити комп'ютерний вірус у хитромудрій програмі («Від Мало-росії...»*, с. 105). На мою ж скромну думку, помилкові твердження Вілсона виводяться власне з його методології. Тому варто згаяти час, аби пошукати за вірусом, доки він не «з'їв» усю програму дослідження українського націоналізму.

Роджерс Брубейкер одну зі своїх недавніх статей присвятив міфам і непорозумінням, які породжуються аналітично примітивними течіями у дослідженнях націоналізму, в першу чергу – націоналізму у Східній Європі. Одним з найбільших спрощень він вважає точку зору, згідно з якою націоналізм вважається центральною проблемою у цьому регіоні і, відповідно, національні ідентичності повинні тут бути сильними й життєво важливими. На противагу цьому Брубейкер стверджує, що національні ідентичності і національна політика не мають центрального значення для функціонування місцевих політичних режимів, і взагалі проблематичним є сам погляд на націю як на об'єктивно існуючу спільноту.²

Власне, через визнання проблематичності погляду на націю як на об'єктивну реальність і пролягає один з головних водорозділів між старою і новою науковими парадигмами. Прихильники нової твердять, що нації – як, зрештою, й інші соціальні групи та утворення – клас, вік, стать, держава, імперія і т. д., – є швидше суб'єктивними конструкціями, ніж об'єктивними сутностями. Соціальний світ існує, сказати б, двічі – у речах і в головах. Те, що існування більшості суспільних утворень часто не можна ствердити інакше, ніж складаючи собі уявлення про них у голові, не робить від цього їх менш реальними. Але важливим є чесне визнання факту, що відрізнення однієї нації від іншої, «метрополії» від «колонії», «пролетаріату» від «буржуазії» і т. ін. надто часто залежить від людини, яка проводить цю операцію, а не від об'єктивних ознак «нації», «колонії» чи «пролетаріату». Простіше кажучи, різниця між «своїм» і «чужим», «нами» й «ними» залежить від того, хто і як цей поділ уявляє або як про це пише. Це стосується не лише гуманітарних і суспільних наук – найновіші теорії у точних науках показують, що особа дослідника є такою ж самою складовою описуваного процесу, як і об'єктивні параметри (маса, швидкість тощо). Отже, маємо додатковий аргумент на користь того, що дослідники суспільства мусять критично переглянути парадигму, успадковану з XIX століття.³

Згідно з новою парадигмою, усі групові ідентичності є предметом постійних суперечок, конфліктів і компромісів. Те, що ми називаємо об'єктивною реальністю, накладає певні обмеження на цей переговорний процес: можна сперечатися, чи російськомовні українці є українцями, росіянами чи «креолами», але ніхто при здоровому глузді не називатиме їх китайцями, вічнозеленими деревами або жуйками «Стіморол». У межах об'єктивно можливого вибору дані суперечки визначатимуть межі між українською і російською, українською і польською, українсь-

кою і «креольською» та іншими націями. Кожне з таких означень заперечуватиме інше – аж до тієї міри, коли, як афористично висловився Роман Шпорлюк, «творення однієї нації є руйнуванням іншої». Багато зі згаданих ідентичностей конкуруватимуть не лише у власній ваговій – у цьому випадку «національній» – категорії, але й входитимуть у ширше коло інших групових (релігійних, класових, гендерних, політичних і т. д.) ідентичностей.⁴ Тому, перш ніж оцінювати результати кожного великого соціального проекту, його треба визначати відразу за кількома номінаціями.

Як виглядатиме картина пострадянської України, коли її намалювати за новою технікою (див. табл. 1)? По перше, вона чітко переконує у перемозі власне українського проекту – жодна інша групова ідентичність в Україні не може конкурувати з українською за популярністю. Вона виглядає переможцем всюди, за винятком хіба південних областей, де поступається не лише найбільшій національній (російській), але й двом найпопулярнішим соціальним ідентичностям («робітники» і «пенсіонери»). Співвідношення між українською і російською ідентичностями (28,5:6,1) у цьому випадку навіть трохи вище, ніж за даними останнього (1989 р.) перепису населення (73:22). З невеликим наближенням можна сказати, що коли серед усіх українців кожен третій визнає свою національну ідентичність найважливішою для себе, то серед росіян в Україні це робить кожен четвертий. На перший погляд сказане ніби служить підтвердженням тези про запізнілість українського націотворення (заради справедливості варто додати, що й російське у цій перспективі теж не виглядає аж надто «вчасним»), тобто решта населення являє собою домодерний *етнічний субстрат*, що не має чіткої національної ідентичності («Від Малоросії...», с. 159). Дійсно, у традиційному, домодерному світі можна не мати національної ідентичності, у модерному ж світі вона є однією з

ідентичностей найважливіших. Проте наскільки серйозно належить сприймати твердження теоретиків і практиків націоналізму, ніби за всіх обставин національна ідентичність має бути **найважливішою** ідентичністю модерної людини? Чи не логічніше припустити, що кожен двоє з трьох українців і кожен троє з чотирьох росіян все-таки мають уявлення про свою національність, але ставлять її не на перше, а на друге, п'яте, десяте місце – після інших модерних ідентичностей (робітник, пенсіонер, ліберал, комуніст і т. п.)?

На користь цього припущення свідчать результати соціологічного моніторингу, проведеного впродовж 1990-х в Україні, Росії і Литві: в усіх трьох пострадянських країнах відсоток «корінного» населення, яке вважає свою національну ідентичність найголовішою для себе, був приблизно однаковим. Загальна ж тенденція полягала у поступовому падінні життєвої важливості національної ідентичності і зростанні ролі соціальних ідентичностей.⁵ Той факт, що, на відміну від України, Росія та Литва мали у ХХ ст. набагато сприятливіші умови для націотворення,⁷ лише посилює загальне враження принципової «нормальності» українського випадку (на протигагу твердженням про його «запізнілість», «відсталість» чи навіть «унікальність»).

Інша справа, відносно якого історичного досвіду й історичного контексту це націотворення треба вважати «нормальним». Звернення до всеєвропейського барометру (див. табл. 2) показує, що Україна разом з Литвою і Росією потрапляють у групу з досить поміркованою інтенсивністю національної ідентичності: частка місцевих громадян, які вважають себе «дуже патріотами», поступається як західно-, так і центральноєвропейським показникам. Так само тут менше людей, готових боротися за свою країну за будь-яких обставин, обмежувати іміграцію, ревізувати кордони на власну користь. Специфіка східноєвропей-

ських (у тому числі українських) показників знову повертає нас до дискусії – чи можна взагалі говорити про існування універсальних норм і критеріїв? Популярні донедавна модернізаційні теорії визнавали існування єдиної норми модерності. Суспільства, що не підпадали під це мірило, кваліфікувалися як «запізнілі» випадки. Нині все більше й більше говорять про те, що модернізаційні стандарти були сконструйовані за WASP-формулою (White, Anglo-Saxon, Protestant), тобто за взірцем найбільш вдалих англійської та американської моделей модернізації. А тому немає великого сенсу застосовувати цю англосаксонську формулу до суспільств, які не є ні «протестантськими», ні «білими», бо в протилежному випадку ми неминуче приходимо до парадоксального висновку, що відсталість є нормою, а розвинутість – радше винятком. Тому, аби не впадати у гріх спрощення, все більша кількість гуманітаріїв і суспільствознавців воліє зараз говорити про «множинність модерності».⁷

Читаючи Миколу Рябчука, не можеш позбутися враження певної двоїстості його позиції. З одного боку, він, слідом за британським дослідником Джоном Томлісоном, сумнівається у тому, що новочасні «розвинені» суспільства справді мають монополію на мудрість. З іншого, Автор – принаймні підсвідомо – вірить в існування універсальних формул модерності. Він переконаний, що *модерність є єдиним, неунікненним вибором для всіх націй на межі другого й третього тисячоліть, і є власне й не вибір, а доля («Від Малоросії...», с. 70)*. Україні ж не поталанило ні зі своїм модернізаційним вибором, ні зі своєю модернізаційною долею: тут, окрім «домодерного етнічного субстрату», маємо «домодерну економіку» (де економічне господарювання залежить не від власне господарчої діяльності виробника, а від його зв'язків з владою) та «домодерну політичну систему» (де немає громадянського суспільства і політично свідомого громадянина і де масова

політична ідеологія може відбуватися лише від імені найпростіших «комунітарних» ідеологій, які промовляють до і від імені найзагальніших «сакральних» спільнот). Почасті визнаючи справедливості цих характеристик, поставимо собі однак запитання: як з точки зору запропонованих економічних і політичних критеріїв виглядатиме посткомуністичний Китай, одна з найбільших потуг модерного світу? Чи замість того, щоб приписувати Україні (а, за означенням, і Китаєві) ознаки домодерного суспільства, не логічніше було б припустити, що обидві країни такі є модернізованими – але не за ліберальною англосакською моделлю, а на свій, комуністичний, а тому дуже суперечливий спосіб?

Трохи історії

Це переводить нашу дискусію з теорії у царину історії. Такий перехід ховає у собі певну небезпеку: історики зі своїм специфічним історичним мисленням виявляють схильність ставити сучасні проблеми у довготривалому часову перспективу. Якщо їх, наприклад, запитати, чому посткомуністична Росія має такі серйозні проблеми, вони швидше за все розпочнуть з монгольської навали. Економісти або політологи чинять переважно не так, проте історики можуть стати у великій пригоді й тим і другим, коли мова заходить про роль історичних спадщин у великих суспільних трансформаціях – відповідно до постулату, за яким «куди можеш потрапити – залежить від того, звідки ти вийшов».⁸

Відповідно, коли комусь і ставити у провину незавершеність українського проекту чи амбівалентність суспільної свідомості – то не теперішнім модерним батькам української нації Кучмі, Кравчуку чи навіть Грушевському. Непряму історичну відповідальність за все несе київський князь Володимир Великий, що вирішив прийняти християнську віру з Царгороду, а не з Риму. Православ'я (чи,

точніше, ті форми, яких візантійська спадщина набрала при перенесенні на східно- і центральноєвропейський ґрунт) зробило місцеві політичні, культурні, господарські традиції особливо опірними на модернізаційні впливи та ідентичності. Не розвиватиму цю думку детальніше – для того була б потрібна окрема книжка. Обмежуся прикладом, який завжди добре впливає на моїх студентів: коли на карту України різними кольорами нанести зони тривалого співіснування й конфлікту між православною і католицькою традиціями, то чим інтенсивнішою буде фарба цієї співдії, тим вищим на цих ділянках буде рівень поширення української мови і розвитку національної свідомості,⁹ а разом з тим – чіткішими політичні орієнтації, уявлення про державу, суспільство, націю, демократію, вищий рівень громадянської активності. Адже відомо, що католицький світ мав розвинутіші традиції співдії між державою і суспільством,¹⁰ динамічніший інтелектуальний розвиток, раніше почав формувати модерні літературні мови і т. д. Порівняймо у цьому відношенні Галичину і Донбас або подивімося на карту посткомуністичних президентських і парламентських виборів,¹¹ щоб відчути цю різницю.

Для історичного досвіду великого регіону, який часто називають *Slavia Orthodoxa*, характерною рисою є власне оця постійна розмитість і плинність ідентичностей. Її дуже добре передав навесні 1994 р. анонімний київський таксист, слова якого наводяться в одній з рецензованих Миколою Рябчуком книжок: *«Я хочу, щоб усе було як колись. Я хочу самостійності і хочу Радянського Союзу, але без комуністів. У будь-якому випадку, я голосуватиму за Хмару, бо він настоящий мужик»*. Що ця амбівалентність не є результатом тільки комуністичної спадщини, доводить досвід українських селянських повстань, які «на зорі» радянської влади висували лозунги: «Ми за владу рад, але проти жидів і кацапів»; «Хай живе радянська влада! Геть більшовиків і євреїв»; «За самостійну вільну Радянську Ук-

раїну!», «За самостійну Радянську владу!».¹² Втім, така двозначність не є виключним привілеєм українців – нею вражені росіяни, білоруси та інші народи, які успадкували візантійську спадщину й так само являють світові зразок (за термінологією Рябчука) «домодерної економіки» та «домодерної політичної системи». Що більше, від неї не вільні навіть галичани, які мають імідж хіба найбільш свідомих та антирадянських українців.¹³

Дана історична перспектива підважує базову тезу Миколи Рябчука про «креольську» свідомість у сучасній пострадянській Україні. *З певною (свідомо-провокативною) дозою спрощення цю свідомість, – пише він, – можна порівняти зі свідомістю, скажімо, іспаномовних мешканців Болівії чи Перу, які не ототожнюють себе з Іспанією (і, зрештою, більшою мірою є нащадками індіанців, аніж іспанців), проте так само не ототожнюють себе з тими індіанськими вождями, котрі намагаються утвердити мову кечуа як єдину державну, а іспаномовних громадян трактувати як національну меншину («Дилеми...», с. 198).* Однак таке порівняння, попри свою яскравість, не є переконливим. Справжня «креольська» спільнота виникла від зустрічі двох різних культур – іспанської та індіанської. Тяжко уявити, що було між ними спільного до моменту цієї зустрічі: вони не лише розмовляли різними мовами, молилися різним богам, перебували на різних стадіях технологічного розвитку – вони навіть були розділені океаном. Натомість не так було у Східній Європі. Українці, росіяни (а при тій нагоді – й білоруси) є модерними націями, які членувалися з домодерної Русі. Різні східнослов'янські етнічні групи («домодерні етнічні субстрати») розмовляли, взаємозрозумілими діалектами, зберігали певну, хоч і досить розмиту історичну пам'ять про свою приналежність у минулому до Київської Русі, і всіх їх об'єднувало усвідомлення приналежності до однієї – православної – церкви. Лише поступово, внаслідок центро-

біжних впливів, які радіювали з головних політичних і культурних центрів цього регіону – Львова, Вільнюса, Києва та ін., серед них почали викристалізовуватися окремішні модерні національні ідентичності. Відповідно до мовно-культурних спільних і відмінних рис, націотворення могло розвиватися за декількома сценаріями: витворення єдиної спільної східнослов'янської (російсько-українсько-білоруської) нації; перемога асиміляційних (російської чи польської) ідентичностей; утвердження окремих національних ідентичностей для кожної з більших етнічних груп (української, білоруської і російської); поява певних змішаних ідентичностей (як-от спільна «руська» ідентичність для українців і білорусів).¹⁴ Наше століття додало до цього репертуару ще один варіант – «совецьку» («радянську») ідентичність, яка, до речі, виявилася дуже живучою, зокрема у Східній і Південній Україні.¹⁵

З текстів Миколи Рябчука виходить так, нібито українці і росіяни до моменту своєї зустрічі були різними, а асиміляція та «креолізація» стала результатом двох останніх століть, коли модернізація українського етносу однозначно пов'язувалася з русифікацією. Насправді ж українцям довелося виринати з руської спільноти, і їхні успіхи та невдачі значною мірою залежали від того, наскільки виразна дистанція встановлювалася між у багатьох відношеннях схожими східнослов'янськими і православними спільнотами, а водночас від опору тискові польсько-католицької асиміляції. Перефразовуючи Рябчука, «з певною (свідомо-провокативною) дозою спрощення» можна сказати, що націотворення у Східній Європі розвивалося у протилежному, ніж у Південній Америці, напрямі: «з креолів – в іспанців та індійців». Найближчі паралелі можна знайти серед сучасного арабського населення Північної Африки та Близького Сходу, німецькомовного населення Центральної Європи, або – коли знову згадати Південну Америку – серед сучасних «креольсь-

ких» перуанців, болівійців, аргентинців та чилійців. На російськомовне населення в Україні можна дивитися не лише як на суміш модерних українців та росіян, але і як на рештки старих, ще не до кінця перетравлених «руських» та «совецьких» проєктів, особливо ж коли взяти до уваги, що мешканці колишньої Малоросії та сучасної України взяли неабияку участь у побудові цих націй, зшитих на мірку й амбіції Російської і Радянської імперій.

Обидві ці імперії були настільки своєрідними, що їх важко віднести до якоїсь класичної моделі. Зокрема, залишається неясним, як і наскільки до них можна застосувати постколоніальні інтерпретації. Бо, наприклад, невідомо, де були їхні колонії і що служило метрополією. Обов'язковими елементами будь-якої держави є центр і периферія, а імперія є таким типом держави, де між центром і периферією встановлюється особливий тип взаємин. У «нормальній» державі діє простий розподіл праці: центральна еліта править центром, а провінційна – провінціями. В імперії центральна еліта має додаткові прерогативи: вона призначає провінційних правителів, але не відповідає перед ними за свої вчинки і не може бути вибрана чи заміщена рішенням провінції. До того ж, в імперській державі центр і периферія відрізняються між собою у культурному відношенні, причому немає суттєвого значення, чи є культурні різниці справжніми, чи уявними – досить того, щоб одна сторона відчувала свою культурну відмінність від іншої.¹⁶

Особливістю Російської і Радянської імперій було те, що жодна з них так і не досягла повного й ефективного контролю над своїми західними територіями. Західна периферія імперського центру перебувала на вищому рівні культурного (а нерідко й економічного) розвитку. Тому місцеві еліти – балтійські німці, українська козацька старшина, білоруська, а почасти й польська шляхта – були зацікавлені у якомога швидшій інтеграції своїх територій в

імперське державне тіло: їхня культурна й освітня перевага відкривала їм виняткові можливості для блискучої кар'єри. Деякі регіони, як Лівобережна Україна, ставали частиною центру, хоча у культурному відношенні зберігали свою відмінність (принаймні, у допетровські часи існувала можливість, що Російська православна церква буде зукраїнізована, а російське дворянство – сполонізоване). До загального замішання приводив і той факт, що Росія та СРСР здійснювали свою експансію суходелом, не маючи заморських володінь, відтак – не існувало чіткого поділу між метрополією і колоніями. Все це в сумі вело до гострої і постійної кризи російської національної ідентичності та запізнілості російського націотворення.¹⁷

Трохи політики

Усі загадані фактори – історія, географія, міжнародний контекст, політична традиція – зберегли свою чинність у Східній Європі і після розпаду СРСР. Це дозволяє говорити про розмитість і двозначність ідентичностей як про історичну специфіку цього регіону. Кожна з п'ятнадцяти нових національних держав постала на уламках старої імперії і, немов дзеркало, відображає складність етнічних стосунків у Радянському Союзі. Для політичного майбутнього цих держав надзвичайно важливим є те, наскільки політика нових столиць сприйматиметься з погляду нових периферій як «наша», або ж відкидатиметься як «чужа».¹⁸ Залежно від обраного варіанту, кожне з нових політичних утворень може трактуватися або як національна держава, або як імперія. Як і російський Петербург та радянська Москва, український Київ призначає провінційних правителів, але не відповідає перед ними за свої промахи і не заміщується за їхнім рішенням. Щоб українська національна держава еволюціонувала в імперію, достатньо, аби будь-яка її частина – україномовна на Заході чи

російськомовна на Сході – заявила про свою культурну відмінність від центру і розпочала політику «розлучення».

Схоже, головне питання українського націотворення полягає у тому, чи ми маємо справу з однією нацією у двох різних етнічно-культурних центрах, чи з двома окремими націями. Микола Рябчук дає компромісну відповідь: одна нація, дві мови і три (українська, російська і «креольська») культури (*«Від Малоросії...»*, с. 295). Однак це не виглядає надто обнадійливим з точки зору історичного досвіду Східної і Центральної Європи, де всі спроби витворити нову націю на поліетнічній та мультикультурній основі (чехословацьку, югославську, совецьку) виявилися невдалими. Творення нової української, як і російської, нації являє собою амбітний проект побудови політичних націй. В українському випадку результати цього проекту передбачити тяжко, принаймні поки що вони дуже двозначні. З одного боку, президентські вибори 1994 р. показали небезпечну тенденцію до збігу мовних та політичних різниць,¹⁹ немовби підтвердивши песимістичні прогнози про неминучу громадянську війну і ймовірну смерть ново-посталої держави.²⁰ З іншого боку, ще одне опитування, проведене у той самий час, але за складнішою і більш софістикованою методикою, показало, що навіть за найбільшої суспільно-політичної кризи і двоподілу українського суспільства на Схід і Захід України чітко простежуються контури великого соціального організму, який можна назвати українською політичною нацією.²¹

Успіх чи невдача українського проекту, без сумніву, залежатимуть від стратегії місцевих політичних і культурних еліт, зокрема від того, наскільки «креольська» спільнота буде визнана повноцінною частиною української нації, і чи самі «креольські» інтелектуали і політики погодяться прийняти цю роль. Однак амбівалентність суспільної свідомості є двосічною зброєю: вона може дати великий шанс не лише для правлячої еліти, але й для демокра-

тичної опозиції. У цьому й полягає професіоналізм політиків, – твердить провідний український соціолог Євген Головаха, – у цьому й визначається їхнє легітимне право на владу у посткомуністичному суспільстві, що вони здатні послідовно підтримувати і розвивати в амбівалентній масовій свідомості ту її складову, перевага якої стає вирішальною передумовою принципового вибору стратегії розвитку, яка відповідає інтересам довготривалого цивілізованого розвитку держави.²²

Микола Рябчук вважає, що вирішення дилеми «українського Фауста» лежить у площині розбудови громадянського суспільства, але його формування ускладнюється об'єктивним фактором – біетнічним характером української нації. Мовно-культурна різноманітність населення розділяє інституції громадянського суспільства за мовно-етнічним принципом, замість робити їх загальнонаціональними/загальногромадянськими. Що більше, російськомовна та україномовна групи не можуть виступати рівнозначними партнерами у цій справі: «креоли» відзначаються набагато нижчою громадянською активністю, а тому ядро несформованого громадянського суспільства практично збігається в Україні з ядром несформованої української нації, складаючи якихось 25-30% населення («Дилема...», с. 16, 21, 23, 145-146). Ця частина авторської аргументації здається цілком логічною, однак – на жаль чи на щастя – опубліковані нещодавно дані про географію громадянського суспільства в Україні подають дещо іншу картину (див. табл. 3). Західна Україна дійсно відрізняється від решти українських територій за рівнем громадянської активності, але ця відмінність досягнута у першу чергу завдяки високим показникам двох областей – Львівської і Закарпатської. Натомість інші західноукраїнські області, як і решта областей з україномовним населенням, не сильно відрізняються, а в окремих випадках навіть поступаються російськомовним областям на Півдні й на Сході.

Зрозуміло, що дані про сітку громадянського суспільства треба сприймати з примруженням ока – багато з недержавних організацій існує тільки на папері і лише для того, аби через власні рахунки перекачувати гроші з міжнародних та державних грантів у чиновницькі кишені (у цьому сенсі географія громадянського суспільства відображає також «центральність» чи «периферійність» тієї або тієї області в українській політиці). Але так чи інакше, рівень громадянської активності в сучасній Україні не збігається однозначно з рівнем україномовності, а в тих випадках, де цей збіг є, швидше йдеться про відмінну історію (спадщина ліберальної Австро-Угорської імперії та міжвоєнної Чехословаччини), а не відмінну мову.

Микола Рябчук абсолютно правий, коли пише, що *громадянське суспільство може постати в Україні в процесі вимушених переговорів і компромісів, як їхній законірний наслідок («Дилема...», с. 27)*. Але варто подумати і про інші стратегії, аніж ті, які пропонує Автор. Навряд чи вдасться добитися схрещення українського їжака з українською гадюкою – досягти порозуміння між комуністами та націонал-демократами – заради того, щоб змінити коли-небудь, бодай у віддаленому майбутньому, авторитарно-олігарахичний устрій (там само, с. 257). Зрештою, такий союз не підважив режиму Єльцина-Путіна у Росії. Щодо України, то комуністам і націонал-демократам важко знайти спільну мову – як у прямому, так і в переносному сенсі. Набагато легше було б домовитися з ліберальним російськомовним рухом, бо різниця мов тут компенсується схожістю ідеологій і, головне, близькістю інтересів. Що такі союзи можливі, показує свіжий історичний досвід: незалежна Україна постала у 1991 р. як наслідок тактичного компромісу не лише між двома силами – націонал-демократами і перефарбованими комуністами (як про це пише Микола Рябчук), а був ще й третій учасник – донбаські шахтарі, які влітку 1991 р. вирішили, що з праг-

матичних міркувань їм краще переорієнтуватися з союзнаї Москви на незалежний Київ. Цей союз може повторитися знову, в чому переконує недавня (листопад 2000 р.) підтримка донбаських шахтарів уряду Віктора Ющенка у його протистоянні з українськими олігархами. Врешті, природніше було б бачити за круглим столом Миколу Рябчука з Володимиром Маленковичем чи з шахтарським лідером, ніж того таки Миколу Рябчука з ідеологом комунізму. Не беруся передбачати, що кожна зі сторін могла б запропонувати іншій в якості поступок на переговах, але, як мінімум, наш Автор перестав би обзивати своїх потенційних союзників «креолами» і докоряти їм за невисоку громадянську активність, тобто, відповідно до парадоксів українського націотворення, побачив би в них бодай і своєрідних, та все-таки українців.

Замість висновків

Висновки про обидві книжки Миколи Рябчука робити важко. Процеси, які він описує, далекі від завершення, а тому судити про правильність чи помилковість авторської позиції передчасно. Можна, однак, з певністю сказати, що результати українського націотворення значною мірою залежатимуть власне від цієї позиції. Фігура Автора є учасником і фактором цього процесу, і це накладає на нього значну відповідальність. Немає потреби применшувати заслуги Миколи Рябчука. Для мене його книжки закривають певну епоху – умовно кажучи, добу перших десяти років посткомуністичної трансформації. Навесні 1990 р. Микола Рябчук, за його власним зізнанням, зрозумів, що *займався не тим і не так і що за межами нашого комуністичного заповідника існує цілком інший науковий світ – із нормальним дискурсом, нормальною методологією, а головне – з неймовірною кількістю чудових книжок, ідей, концепцій, підходів, про які ми здебільшого і не підозрювали.*

Читаючи його книжку восени 2000 р., відчуваю, настільки далеким став той, перший світ і наскільки ближчим і зрозумілішим став світ другий. Тож від щирого серця хочу подякувати йому за це відчуття, яке дає підстави для виправданого оптимізму щодо успіху українського національного проекту. Проте як історик, зайнятий дослідженням модерного українського націотворення, маю право представити альтернативну інтерпретацію. Коли дуже коротко, то моя позиція зводиться до такого: роль і значення національного чинника у посткомуністичній трансформації України значно перебільшують. Звичайно, для добра України і всієї Східної Європи було б добре, якби у нас існувала достатньо зінтегрована українська нація. Але хотів би підкреслити, що, на мою думку, успіхи українського націотворення упродовж ХХ ст. були досить значними – принаймні, дали мінімум політичної стабільності, необхідний для успішного переходу до ринку й демократії. За моїм – і не тільки моїм – переконанням, різниці між українським Сходом і Заходом є драматичними, але не трагічними. І від наших спільних зусиль залежатиме те, чи цей Схід і Захід залишаться по одній, а чи по різних сторонах барикади.

¹ Див.: Байф Ж. *Логические задачи*. – М., 1983. – С. 65-66.

² Brubaker R. *Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism // The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism* / Ed. John A. Hall. – Cambridge UK, 1998. – P. 272-306.

³ Поп.: Wallerstein I. *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*. – P. 52-53.

⁴ Див.: Eisenstadt S. N., Schluchter W. *Introduction: Paths to Early Modernities – A Comparative View // Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*. – Summer 1998, «Early Modernities». Issued as Vol. 127, № 3 of the Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences. – Cambridge MA, 1998. – P. 14.

⁵ В Україні частка цих людей становила 34% у 1992 р., 20% у 1995 р. та 25% у 1997 р., у Росії – відповідно 35%, 22% і 21%, у Литві – 42 %, 29% і 31% (А. Н. Miller, Т. F. Klobucar, W. M. Reisinger, and V. L. Hesli. *Social Identities in Russia, Ukraine, and Lithuania* // *Post-Soviet Affairs*. – 1998, Vol. 14, № 3. – P. 255.

⁶ Зокрема, Литва відрізнялася вищою етнічною однорідністю і кількістю зрусифікованого місцевого населення у радянські часи тут була мінімальною порівняно з іншими республіками. Див.: Т. Remeiskis. *Opposition to Soviet Rule in Lithuania. 1945-1980*. – Chicago, Illinois: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980. – P. 29.

⁷ Див., зокрема, спеціальний номер журналу: *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*. – Winter 2000, «Multiple Modernities». Issued as Vol. 129, № 1 of the Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences. – Cambridge MA, 2000.

⁸ Putnam R. D. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. – Princeton NJ, 1993. – P. 179.

⁹ Ševčenko I. *Ukraine between East and West*. – Edmonton, 1996. – P. 113; Szul R. *Perspektywy regionalizmu galicyjskiego w Polsce na tle tendencji międzynarodowych* // *Galicja i jej dziedzictwo. T.2. Społeczeństwo i gospodarka* / Ed. J. Chłopiecki i H. Madurowicz-Urbańska. – Rzeszów, 1995. – S. 78.

¹⁰ Shoepflin G. *The Political Traditions of Eastern Europe* // *Eastern Europe... Central Europe... Europe*. Issued as: *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*. – 1990, Vol. 119, № 1. – P. 57-58.

¹¹ *Вибір України-99. Що дали* // Збірник статей і довідкових матеріалів / Упор. Я. Хобта, Ю. Тимчук, І Берез та ін. – К., 1999, особливо с. 103, 255.

¹² Див.: Грицак Я. *Чорні книги червоного терору* // *Критика*. – 2000, ч. 5 (31). – С. 4-6.

¹³ Åberg M. *Putnam's Social Capital Theory Goes East: A Case Study of Western Ukraine and L'viv* // *Europa-Asia Studies*. – 2000, Vol. 52, № 2. – P. 295-317

¹⁴ Armstrong J. A. *Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness* // *Ukraine and Russia in Their Historical Encounters* / Ed. P. J. Potichnyj, M. Raeff, J. Pelenski, G. N. Zekunin. – Edmonton, 1992. – P. 129-130.

¹⁵ Pirie R. P. *National Identity and Politics in Southern and Eastern Ukraine* // *Europe-Asia Studies*. – 1996, Vol. 48, № 7. – P. 1079-1104.

¹⁶ Motyl A. J. *Thinking About Empire // After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires* / Ed. K. Barkey, M. von Hagen. – Worldview Press, 1997. – P. 19-29.

¹⁷ Hosking G. *Russia. People and Empire, 1552-1917*. – Cambridge, 1997. – P. 3-41; Rieber A. *Struggle over the Borderlands // The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* / Ed. S. F. Starr. – New York, London, 1994. – P. 61-90.

¹⁸ Bessinger M. R. *The Persisting Ambiguity of Empire // Post-Soviet Affairs*. – 1995, Vol. 11, № 2. – P. 149-184.

¹⁹ Хмелько В. Третий год независимости: что показали вторые президентские выборы // *Современное Общество*. – 1994, № 4. – С. 17-18; Khmelko V., Wilson A. *Nationalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine // Contemporary Ukraine. Dynamics of Post-Soviet Transformation* / Ed. T. Kuzio. – Armonk, New York, 1998. – P. 60-80.

²⁰ Див.: *Ukraine – The Birth and Possible Death of a Country* // «The Economist». – 1994, 7 May; Williams D. and Smith R. J. *U.S. Intelligence Sees Economic Flight Leading to Breakup of Ukraine* // «Washington Post». – 1994, 25 January. – P.7.

²¹ Zimmerman W. *Is Ukraine a Political Community?* // *Communist and Post-Communist Studies*. – 1998, Vol. 31, № 1. – P. 43-55.

²² Головаха Е. И. *Посткоммунистическое развитие Украины и России (сравнительный анализ социально-политических процессов)* // *Куда идет Россия? Социальная трансформация постсоветского пространства*. Междунар. симпозиум 12-14 января 1996 г. Т. 3 / Под ред. Т. И. Заславской. – Москва, 1996. – С. 51.

Таблиця 1. Відсоток опитаних, які вважають себе найближчими до вказаної групи (1994)

Наближча група	Регіони*				Місто Київ**	Загально по Україні	Міста	
	Захід	Центр	Схід	Південь			Львів	Донецьк
Політичні								
Комуністи	0,0	1,7	0,2	0,6	0,0	0,5	0,3	1,4
Укр. націоналісти	2,4	0,4	0,5	0,0	1,9	0,9	3,4	0,0
Реформатори	0,8	0,0	0,3	0,0	0,0	0,3	1,9	0,8
Національні								
Українці	42,1	40,3	18,5	12,2	39,7	28,5	33,4	11,6
Росіяни	3,5	2,7	4,3	20,2	3,6	6,1	3,6	11,4
Радянські	2,7	4,0	4,0	3,9	0,0	3,5	0,5	16,4
Євреї	0,4	0,0	0,2	1,2	0,0	0,4	1,0	0,2
Соціальні								
Бізнесмени	2,4	1,6	1,6	2,8	3,6	2,1	3,3	1,0
Багаті	0,4	0,4	0,7	0,0	1,8	0,5	3,1	2,1
Домогосподарки	5,0	5,6	7,2	11,3	7,0	7,0	6,5	3,3
Пенсіонер(к)и	9,2	13,8	21,1	14,6	13,8	15,6	10,9	19,0
Робітники/ці	19,9	16,3	35,5	21,9	20,7	25,3	27,5	27,9
Релігійні								
Греко-католики	5,1	0,0	0,0	0,0	0,0	1,2	4,8	0,2
Православні	3,8	1,2	2,4	6,4	5,2	3,2	1,3	3,9
Кількість опитаних	261	258	438	181	58	1141	387	419

* «Захід» вкючає у себе Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Волинську, Рівненську, Закарпатську й Чернівецьку області; «Центр» – Полтавську, Чернігівську, Сумську, Черкаську, Кіровоградську, Київську, Житомирську, Хмельницьку і Вінницьку області; «Схід» – Донецьку, Луганську, Запорізьку, Дніпропетровську і Харківську області; «Південь» – Одеську, Херсонську, Миколаївську області й Кримську автономну республіку.

** З огляду на невелику кількість опитаних у Києві, дані щодо цього міста можуть бути не цілком репрезентативними.

Джерело: Oksana Malanchuk. *Social Identification versus Regionalism in Contemporary Ukraine*. Paper presented at the conference «Local Troubles, Global Problems: Conference on Social Problems and Transition around the Baltic Sea» (August 26-28, Helsinki, Finland and Tallinn, Estonia).

Таблиця № 2. Дані опитування про націоналізм (у відсотках, 1991)

	США	Велико-британія	ФРН	НДР	Чехосло-ваччина	Угорщина	Польща	Болгарія	Росія	Україна	Литва
Я дуже патріотичний	88	72	74	69	70	70	75	75	60	62	63
Ми повинні боротися за нашу країну незалежно від того, пра-ва вона чи ні	55	58	31	16	28	30	47	53	42	36	39
Існують частини інших держав, які належать нам	-	20	43	25	39	68	60	52	22	24	46
Ми повинні обмежити іміграцію у нашу країну	-	79	70	70	65	68	58	38	45	31	54

Джерело: Times-Mirror: Center for the People and the Press (1991); Klaus von Beyme. *A New Movement in an Ideological Vacuum: Nationalism in Eastern Europe // Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies / Ed. by G. Andrusz, M. Harloe, and I. Szelenyi.* - Oxford UK, Cambridge MA: Blackwell Publishers.

Таблиця № 3. Географія громадянського суспільства в Україні (недержавні громадські організації, НДО)

Регіони та області	Кількість НДО на 10000 чол.
Захід	0,77
Львівська область	2,46
Івано-Франківська область	0,51
Тернопільська область	0,62
Волинська область	0,36
Рівненська область	0,65
Закарпатська область	1,25
Чернівецька область	0,55
Центр	0,46
Полтавська область	0,22
Чернігівська область	0,26
Сумська область	0,32
Черкаська область	0,43
Кіровоградська область	0,55
Київська область	1,4
Житомирська область	0,25
Хмельницька область	0,31
Вінницька область	0,42
Схід	0,46
Донецька область	0,42
Луганська область	0,29
Запорізька область	0,57
Дніпропетровська область	0,15
Харківська область	0,85
Південь	0,58
Одеська область	0,58
Херсонська область	0,46
Миколаївська область	0,62
Кримська АР	0,64
РАЗОМ	0,25

Дані за березень 2000 р., приведені за: Counterpart data on Ukrainian NGOs (2000): http://www/viaduk.net/cp/cpk_e.nsf/.

Висловлюю подяку Мартіну Обергові (Стокгольм) за доступлення цих даних.

З метою полегшити використання у цій статті дані були згруповані по регіонах, і щодо кожного регіону виведене середнє арифметичне.